

بررسی و نقد کتاب

- هزار و یکشب صنیع الملک / دکتر سیروس پرهام
- سقوط امپراطوری ساسانی / محمود طلوعی
- تبارشناسی استبداد و مدرنیته / سیروس علی نژاد
- دوباره خوانی صادق چوبک / فرناوش صمیمی

هنر کتاب آرایی و مصور ساختن نسخه‌های خطی از هنرهای دیرین سنال ایرانیان است که از عهد باستان (تا جایی که می‌دانیم از روزگار ساسانیان) جایگاه بلند داشته است. از چگونگی نگارگری کتاب‌های دوره ساسانی چیزی جز روایت‌های تاریخی به زمان ما نرسیده، هر چند که پیدا شدن اوراق پراکنده نقاشی‌های اتجیل مانی، که از تورفان، ترکستان چین، به دست آمده، گواه است بر ادامه سنتی که مشهورترین کتاب مصور مانی، ارژنگ، را پدیدار کرده بود. روایت مسعودی درباره کتاب «صور ملوک بنی ساسان»، که بخشی از رسم و آیین کتاب آرایی ساسانیان را به شرح باز می‌نماید، کهنترین سند است در این باره.^۱

۱. «سال سیصد و سوم [هجری] در شهر استخر پارس به نزد یکی از بزرگزادگان ایران کتابی بزرگ دیدم که از علوم و اخبار ملوک و بناها و تدبیرهای ایرانیان مطالب فراوان داشت... تصویر بیست و هفت تن از ملوک ایران از خاندان ساسانی - بیست و پنج مرد و دو زن - در آن بود و هر یک را به روز مرگ، پیر بوده یا جوان، با زیور و تاج و ریش و چهره تصویر کرده بودند... و چنان بوده که وقتی یکی از شاهان بگردی تصویر او را کشیده به خزینه می‌ن سپردند تا زنگبانان از وصف مردگان بی‌خبر نمانند... و تاریخ کتاب چنان بود که در نیمه جمادی الاخر سال یکصد و سیزدهم از روی اسناد خزائن ملوک ایران نوشته شده و برای هشام عبدالملک از پاریس به عربی آمده بود. نخستین پادشاه اردشیر بود که در زمینه سرخ درخشان و لباسش به

از چگونگی نگارگری کتابها در سده‌های نخستین اسلامی تقریباً هیچ نمی‌دانیم. در متون تاریخی کهن هم اشاره‌ای نرفته است. به استثناء توان دریافت که نسخه‌های متعدد کتابهایی چون صورالکواکب عبدالرحمن صوفی، که از سده‌های ششم و هفتم هجری بر جای مانده و همه مصور است به صورتهای فلکی در اشکال انسانی و جانوری، متکی و مبتنی بوده است بر نسخه اصلی و مصور این تألیف علمی بسیار مشهور سده چهارم هجری^۱.

از اواخر سلجوقیان و در دوره ایلخانیان (۶۵۴ تا ۷۵۰ هجری) کتاب آرایبی نضج گرفت و نمونه‌های به نسبت پرشمار از آن زمان در کتابخانه‌ها و موزه‌های جهان پراکنده است. اما در نیمه دوم عصر تیموریان و نیمه نخست روزگار صفویان بود که هنر مصور ساختن کتاب به اوج شکوفایی رسید و شاهکارهایی شگرف چون شاهنامه بایسنقری و شاهنامه طهماسبی پدیدار گشت.^۲ این شکوفایی نتیجه گرد آوردن هنرمندان در کارگاهها و کتابخانه‌های سلطنتی و کار گروهی بود. پدیده‌ای که از سده یازدهم هجری روی به افول نهاد و تا زمان بنیان یافتن مجمع الصنایع ناصری در اواخر دهه ۱۲۶۰ هجری و پدید آمدن نسخه خطی مصور و شش جلدی هزار و یک شب در حکم معدوم بود. کمابیش به مدت دویست و پنجاه سال، هنر کتاب آرایبی دستخوش رخوت بود و بنیه آن نداشت که اثر برجسته و ماندگاری پدید آورد.^۳

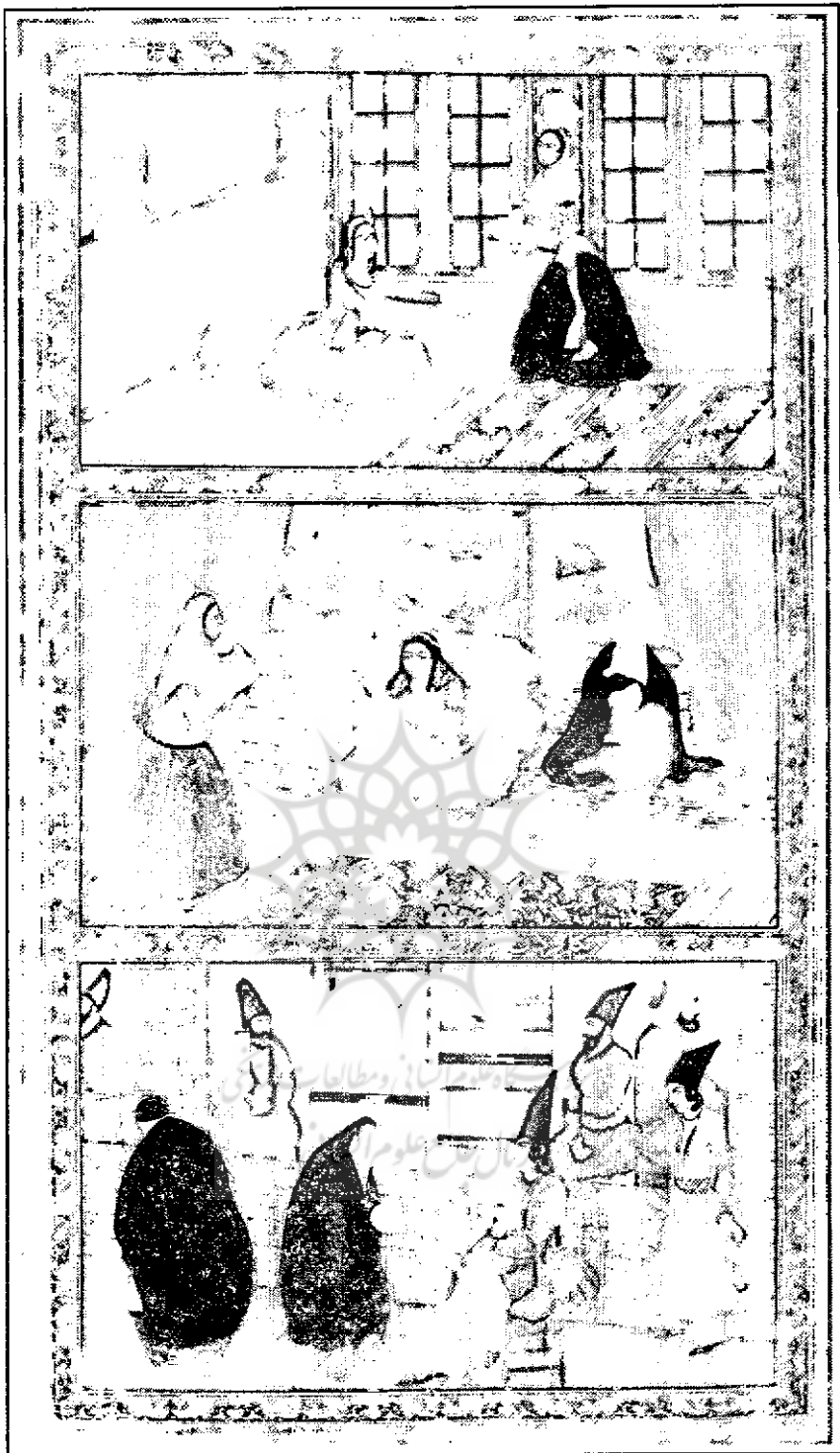
«مجمع دارالصنایع» نیز مانند «کنستطوسیون» از خیالات امیرکبیر بود که عمدتاً به صنایع

رنگ آسمانی و تاجش سبز و طلایی بود و نیزه‌ای به دست داشت و ایستاده بود... [همه نقاشی‌ها] با رنگهای شگفت که اکنون نظیر آن یافت نمی‌شود و با طلا و نقره محلول و مس حکاکی شده. صفحه [ها] به رنگ فریبری [ارغوانی فام] بود با ساختی عجیب که از فرط نکویی و دقت ساخت ندانستم کاغذ است یا پونست. ابوالحسن علی بن حسین مسعودی، التنبیه و الاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، ۱۳۶۵، صص ۹۹ - ۱۰۰.

۱. یکی از کهنترین نسخه‌های صورالکواکب، از سده ششم هجری، که در موزه رضا عباسی مخزون است علاوه بر طراحی صورفلکی به صورت آدمیان و جانوران، آراسته است به دو مجلس نقاشی مینیاتور تصویر صوفی و بطلمیوس.

۲. شاهنامه بایسنقری تمامی در کتابخانه کاخ گلستان و بخش بزرگ از مجلس‌های مینیاتور شاهنامه طهماسبی در موزه هنرهای معاصر تهران محفوظ است.

۳. نقاشی‌های اندک نسخه‌های خطی مصور افشاریان و زندیان و کتابهایی چون شاهنشاهنامه فتحعلی شاه قاجار صرف نظر از کیفیت هنری، بی‌بهره از رنگهای ناب و شاد و درخشان است که نقاشی مینیاتور ایرانی را در جهان نامور ساخته است.

میناتور جلد ۱ نسخه خطی هزار و یک شب، آبرنگ ۳۲ × ۱۸ سانتیمتر، کتابخانه کاخ گلستان.
 شرح مجالس (از بالا به پایین): «قلم و کاغذ خواستن سیده دنیا و نوشتن»، «نامه نوشتن سیده
 دنیا»، «تکلم کردن پیرزال با تاج الملوک در بازار».

کاربردی فرهنگی توجه داشت و به همین ملاحظه دارالصنایع بیشتر به صنایع می پرداخت. پس از مرگ امیر به همت حسینعلی خان معیرالممالک، خزانه دار ناصرالدین شاه، دارالصنایع سامان هنری نیز یافت و مجمع الصنایع ناصری نام گرفت. ناصرالدین شاه، که برخلاف دیگر شاهان قاجار هنر دوست و هنرمندپرور بود و در نویسندگی و نقاشی دستی داشت، آرزو داشت که متن چاپ سنگی هزار و یک شب، ترجمه عبدالطیف طسوجی، بصورت نسخه ای نفیس و آراسته خوشنویسی و مصور شود. این اشتیاق و نیز گشاده دستی شاه جوان قاجار شرایط دلخواه را برای پدیدارگشتن اثر هنری عظیم و بی مانندی فراهم آورد که نه تنها بی رونقی و بی رمقی دوستان و پنجاه ساله کتاب آرایبی ایرانی را پایان داد بلکه، چنانکه خواهیم دید، حجیم ترین و پرتصویرترین و شاید هم پرهزینه ترین اثر کتاب آرایبی ایران، و از جهتی جهان اسلام، را به وجود آورد که به یقین از نوادر و عجایب کتاب آرایبی در جهان است.

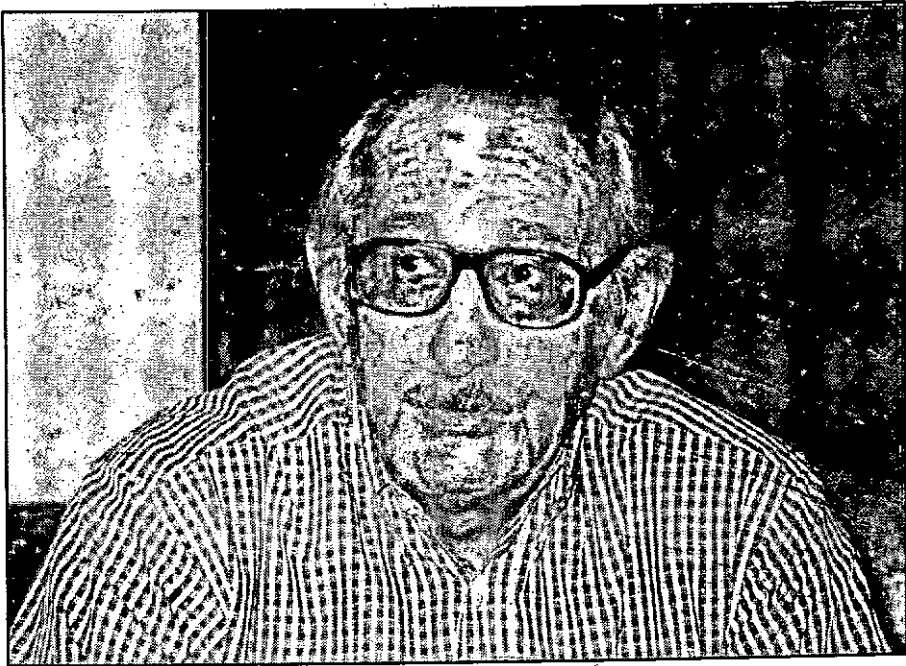
ناصرالدین شاه ابتدا خوشنویسی هزار و یک شب طسوجی را بر عهدۀ کاتب السلطان استاد محمدحسین طهرانی خوشنویس نامی آن زمان نهاد که وی این کار را پس از حدود سه سال در ۶ مجلد به قطع رحلی بزرگ^۱ به پایان برد (۱۲۶۹ هجری). خط مجلد اول نستعلیق کتابت و بقیه مجلدات نیم دو دانگ عالی است. کاغذ متن خانبالغ شکری و کاغذ حاشیه فرهنگی نخودی است که تمامی صفحات بین السطور طلااندازی شده و دارای جدول و کمند زرین است.

در ذیقعدۀ ۱۲۶۸ که کار کتابت نزدیک به اتمام بود، ناصرالدین شاه مباشرت مصورسازی و تذهیب و تجلید را بر عهدۀ حسینعلی خان معیرالممالک گذاشت که از رجال هنرشناس و کتاب دوست عصر ناصری بود. معیرالممالک، در سمت سرپرست مجمع الصنایع، طی مقاطعه نامه و قرارنامه ای اجرای طرح نگارگری و تذهیب و توضیح و تجلید شش مجلد را به مدت سه سال به میرزا ابوالحسن غفاری نقاشباشی (صنیع الملک بعدی) و استاد آقا نقاش، از اساتید بنام تذهیب و نقاشی روغنی (لاکی) و جلدسازی، محول داشت. مبلغ مقاطعه نامه شش هزار و پانصد و هشتاد تومان قرار داده شد که در زمان خود بسیار هنگفت بود. همین بس که شانزده سال بعد دوستعلی خان معیرالممالک (نظام الدوله) کاخ چند اشکوبه شمس العماره را با همه اثاثه و

۱. ابعاد کاغذ مجلدات. شبگانه یکسان نیست و با جزئی اختلافی فرق می کند. ابعاد مجلد اول و دوم بزرگتر و به ترتیب $۴۵/۵ \times ۳۰/۳$ و $۴۵ \times ۳۰/۸$ سانتیمتر است. کوچکتر از همه مجلد ششم است $(۴۳/۵ \times ۲۹/۵)$ سانتیمتر.

مینیا تور جلد ۱ نسخه خطی هزار و یک شب، آبرنگ ۱۸×۳۲ سانتیمتر، کتابخانه کاخ گلستان.
 شرح مجالس: «جعفر راپای دار او بردن»، «پیر و جوان نزد خلیفه ایستاده‌اند»، «پسر دختر را در
 بالین می‌کشد».

● دکتر سیروس پرهام

لوازم مجلل و گرانبه آن با چهل هزار تومان ساخت و آراست و به شاه پیشکش کرد.^۱ ظاهر این است که ابرالحسن خان نقاشباشی و سی و چهار تن از شاگردانش مجلس‌سازی آبرنگ‌پرداز مجلد اول را چند ماه پیش از عقد قرارنامه آغاز کرده بودند. در قرارنامه‌ای که به صفحه ناصرالدین شاه رسیده تصریح شده که از ۳۶۰۰ مجلس ۳۲۰ مجلس ساخته شده و شاه پس از ملاحظه این نمونه‌ها بالای مقاطعه نامه نوشته است: «معیر از قرار همین قرارنامه انشاء الله این کتاب را در مدت سه سال به اتمام برساند و بسیار سعی و دقت در خوب شدن نماید. چهاردهم شهر ذی‌العقده الحرام سنه ۱۲۶۸».

دوره شش جلدی کتاب ۲۲۸۰ صفحه است که ۱۱۴۲ صفحه نوشته (۴ صفحه مقدمه + ۱۱۳۸ صفحه متن داستان) و ۱۱۳۴ صفحه نقاشی است. چون هر صفحه نقاشی روبروی یک صفحه متن قرار گرفته، قاعدتاً بایستی شمار صفحات مصور نیز ۱۱۳۸ باشد، ولی چهار صفحه به دلایل نامعلوم سفید است.^۲

۱. این مقایسه را آقای دکتر مظفر بختیار انجام داده است. نک: «کتاب آرابی هزار و یک شب (نسخه کاخ

گلستان)»، نامه بهارستان، سال سوم، شماره اول، دفتر ۵، بهار - تابستان ۱۳۸۱، ص ۱۲۸.

۲. نسخه‌شناسانی که هر شش مجلد را به دقت بررسی و توصیف کرده‌اند، از جمله مهدی بیانی و بدری

هر صفحه نقاشی مشتمل بر سه مجلس تا شش مجلس است که با تسمه‌ها و حاشیه‌های ظریف مذهب و مرصع متمایز شده و عنوان هر یک به مرکب الوان به قلمهای رقاع، شکسته، تعلیق، نسخ و ثلث در حاشیه بالای هر صحنه نوشته شده است. به حساب قوارنامه بایستی بر روی هم ۳۶۰۰ مجلس در صفحات تصاویر باشد.^۱ سه سالی هم که معیرالممالک و ناصرالدین شاه برای تمام شدن کار مقرر داشته بودند از هفت سال هم فراتر رفت، چون نوشته معیرالممالک در پایان مجلد ششم به تاریخ محرم الحرام ۱۲۷۶ است.

ابوالحسن خان نقاشباشی کار مصورسازی کتاب را به همراهی ۳۴ نقاش دیگر در یکی از حجره‌های مجمع‌الصنایع آغاز کرد. در یک گزارش خطی که روز پنجشنبه چهاردهم محرم الحرام ۱۲۶۹ نوشته شده چنین آمده است: «نقاشباشی و سی و چهار نقاش مشغول مجلس‌سازی الف لیله می‌باشند... [در حجره] میرزا عبدالوهاب و میرزا علی محمد، این دو استاد و میرزا علی صحاف با چهار شاگرد مشغول تذهیب و تصحیف [کذا] کتاب الف لیله می‌باشند... بر نقاشان... جا بسیار تنگ می‌باشد به واسطه آنکه نقاش زیاد شده و علاوه یک حجره هم به جهت تذهیب و صحاف گرفته شده.»^۲

بدین قرار، پس از گذشت نزدیک به سه قرن بار دیگر همان رسم و شیوه کاز گروهی هنرمندان کارگاهها و کتابخانه‌های عصر تیموریان و صفویان با تصویرپردازی هزار و یک شب طسوجی در مجمع‌الصنایع ناصری احیا و معمول گردید. تا جایی که می‌توان دریافت، نقاشباشی طرح اصلی (به اصطلاح نیرنگ یا بیرنگ) هر مجلس را طراحی می‌کرده و شاگردانش رنگ‌آمیزی و ترسیم جزئیات چهره‌ها و لباسها و فرشها و اثاثه و در و دیوار و... را زیر نظر او انجام می‌داده‌اند. سپس هر صفحه نقاشی به تذهیب کاران و خوش نویسان سپرده می‌شده تا حاشیه‌سازی و تسمه‌پردازی شود. صحافان هم به نوبت خود صفحات نقاشی را در جای خود به صفحات متن می‌چسبانده‌اند. هر مجلد که آماده تجلید می‌شد به جلدسازان سپرده می‌شد تا داخل

آتابای، درباره علت بیاض ماندن این چهار صفحه چیزی نگفته‌اند. برای نگارنده هم تاکنون در امکان نیامده که هر شش مجلد را ببیند و بررسی کند.

۱. چون هر صفحه از ۱۱۳۴ صفحه نقاشی مصور به سه تا شش مجلس است، رقم ۳۶۰۰ مجلس بدین ترتیب درست می‌آید که مجلس‌ها را یک به یک بشماریم. چون این شمارش عجاتاً ممکن نیست، تنها می‌توان فرض کرد که ۳۴۰۲ مجلس از آن نقاشی‌های سه مجلسی است (۳ × ۱۱۳۴) و ۱۹۸ مجلس باقیمانده تعلق به صفحاتی دارند که در بردارنده چهار تا شش مجلس است.

۲. یحیی ذکا، زندگی و آثار استاد صنایع الملک، تهران، ۱۳۸۲، ص ۳۰.

چنین شد که عظیم‌ترین و پرتصویرترین اثر کتاب‌آرایی در تاریخ هنر ایران پدید آمد؛ تندرست و بتمامی در کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان بر جای ماند، و چون بیشترین نسخ خطی مصور به تاراج نرفت و اوراق نشد و قطعه به قطعه پراکنده نگشت.

اما، بزرگترین امتیاز این نسخه خطی مصور، که همتای آن را در عالم کتاب‌آرایی نشان نداده‌اند، همان ۱۱۳۴ صفحه نقاشی آبرنگ شبه مینیاتور است که خصوصاً از حیث کاربرد زنگهای خالص و درخشان ادامه سنت مینیاتورسازی ایرانی است،^۲ - سستی که، به رغم سرآوری نقاشان چیره‌دست ایرانی، در تصویرپردازی حمزه‌نامه همایون پادشاه بسیار کم‌رنگ است.^۳

اهمیت دیگر آبرنگ‌های هزار و یک شب کاخ گلستان در واقع‌نمایی اجتماعی و فرهنگی و تاریخی آنهاست از حیث عناصر مجلس‌پردازی - از آدمها و جانوران تا خانه‌ها و حمام‌ها و بازارها و کاروانسراها و توجه دقیق به فرش و اثاث و جامه‌ها و زیورها و آرایش‌ها و آداب و رسوم و جز اینها در نیمه‌های سده سیزدهم هجری ایران. به خلاف تصویرپردازی‌های هزار و

۱. مشخصات جلد مجلد اول بدین شرح است: «جلد: مقوای روغنی بوم مشکی منقش به گل و بوته بسیار زیبا. وسط یک ترنج بیضی شکل که نشانگر مجلس بزمنی است از بانوان نیمه عریان با منظره دورنما و دو ترنج کوچکتر در صدر و ذیل که تصویر اژدها و چند شیر را در بیشه‌ای انبوه نشان می‌دهد. دو حاشیه زمینه زنگاری رنگ دانه تسبیحی زرین و بینهما یک حاشیه کتیبه‌ای تزئینی زمینه مشکی است. اندرون جلد: بوم گلی رنگ با اسلیمی‌های دهن اژدری زمینه مشکی منقش به گل و بوته ریز الوان و شاخه و برگ و گل‌های طلایی. وسط ترنج دورکنگره زمینه مشکی منقش و مذهب به گل و بوته الوان [با] دو نیم ترنج صدر و ذیل دارای زمینه نیابتی رنگ منقش به گل و بوته ریز الوان. دو حاشیه زمینه طلایی باریک و بینهما یک حاشیه زمینه مشکی منقش به ریشه گل و برگ الوان و پیچک‌های زرین.» بدری آتابای، فهرست دیوانهای خطی و کتاب هزار و یک شب، کتابخانه سلطنتی، ج ۲، صص ۱۳۸۷ - ۱۳۸۸.

۲. سبک‌نگارگری این مجالس پرشمار در همان حال که پشتوانه تخیل تصویری خارق‌العاده‌ای دارد، کمابیش واقعگرا و برخوردار از زرف‌نمایی («برسپکتیو») نسبی است. به همین ملاحظه، از این جهت ادامه سنت نقاشی مینیاتور نیست، هر چند که رنگها و شیوه رنگ‌آمیزی سرشار از همان غنا و درخشندگی گوهرین مینیاتورهای کهن عصر طلایی سده‌های نهم و دهم هجری است.

۳. نسخه خطی هند و ایرانی حمزه‌نامه، که در کارگاه هنری همایون پادشاه گورکانی به سرپرستی میرسید علی تبریزی و عبدالصمد شیرازی و با مشارکت پنجاه نقاش هندی مصور گشت، از جهت آن که ۱۴۰۰ صفحه نقاشی روی پارچه دارد (۲۲۶ صفحه بیش از هزار و یک شب صنایع الملک) دارای مقام اول است.

مینیاتور جلد ۱ نسخه خطی هزار و یک شب / آبرنگ ۱۸۳۲ سانتیمتر، کتابخانه کاخ گلستان.
 شرح مجالس: «مکالمه عجوز با دختر قاضی»، «مکالمه دلاک است با پسر»، و «اصطربلاب دیدن
 دلاک».

یک شب‌های اروپایی، که عمدتاً گرایش به بازنمایی چهره‌ها و جامه‌ها و بناها و اشیای عربی‌ها در روزگار عباسیان دارد، آبرنگ‌پردازی‌های صنایع‌الملک ما را به همان فضا و محیطی باز پس می‌برد که تصویر آنها جز در نقاشی‌های جهانگردان اروپایی و آثار پراکنده برخی نقاشان ایرانی، پیش از اختراع عکاسی، نمانده است.

جای بسی دریغ و افسوس است که تمامی تصاویر شگرف و بسیار زیبای این گنج‌شایگان هنر و فرهنگ ملی که رایگان به ما رسیده شاید هرگز در ایران به چاپ نرسد و همچنان در مخزن مقفل کتابخانه کاخ گلستان مستور و مکتوم بماند، چرا که گذشته از هزینه سرسام‌آور چاپ و نشر، تصاویر غیرقابل نمایش فراوان دارد (مگر آن که همچون بسیاری دیگر از شاهکارهای هنری ما خارج از ایران چاپ و نشر شود).

اما چون این حمزه‌نامه بصورت نخستین نمانده و متفرق شده است، هزار و یک شب ۶ جلدی کتابخانه کاخ گلستان از حیث شمارنگاری (۳۶۰۰ مجلس در ۱۱۳۴ صفحه) همچنان بی‌بدیل و بی‌رقیب است.

۱. به گفته استاد زنده یاد یحیی ذکاء «تصاویر این کتاب یکی از مدارک مستند و معتبر از طرز زیست و زندگانی ایرانیان در یکصد و پنجاه سال پیش به شمار می‌رود. به عنوان نمونه، از این تصاویر می‌توان دریافت که در آن عصر... گرمابه خزینه‌دار عمومی از بینه و گنبد و ستونها و پله‌ها و خزینه چگونه بوده و آداب شست و شو در حمام مردانه از تراشیدن موی سر با تیغ و کیسه کشیدن و حنا بستن به ریش و دستها و پاها و خوابیدن در کف حمام بر روی لنگ و نهادن لنگ پیچیده زیر سر و مشت مال دادن و وسایل استحمام از تیغ و کیسه و سنگ پا و لیف و صابون و طاس و مشربه و تخته یا سنگ حنابندی، چه سان بوده است... نیز معلوم خواهد شد که در کوچه و بازار، دکانها، که معمولاً کف آنها از سطح زمین بالاتر بود، صاحب دکان یا فروشنده بر روی سکوی جلو آن پشت ترازو یا پیشخان می‌ایستاد یا می‌نشست... عطار یا سقط فروش کله قندها و دسته‌های شمعهای پیهی یا کافوری را دسته کرده با نخ از در و دیوار دکان خود می‌آویختند و مواد و کالاهای دیگر را در طبله‌ها و فوطیها و سبدها و کیسه‌ها می‌گذاشتند... خواهیم فهمید که آلات موسیقی معمول در آن زمان اغلب تار و کمانچه و سنتور و دف و ضرب (دنبک) بوده و مردان و زنان هر دو جنس در نواختن آنها دست داشته‌اند و پسران و دختران در مجالس بزم رقصهای تکی یا دو نقره در وسط اتاق انجام می‌دادند و در حال رقص با انگشتان هر دو دست بشکنهای محکم می‌زدند... محل نشستن در اتاقها اغلب بر روی قالی یا حرمی و روفروشی قاز ما قازی که بر روی نمدها می‌کشیدند بود و تشکچه و پشتی و مخده دور دیوارهای اتاق... بزرگان شال کلاه و جبه و قباهای رنگارنگ می‌پوشیدند و شال ترمه محرّمات به دور کمر خود می‌بستند و لوله‌ای کاغذ یا قلمدان در پر شال خود می‌نهادند... کفشهای نعلینی نوک برگشته و بی‌پشت با پاشنه‌های بلند به پا می‌کردند... نک: یحیی ذکاء، زندگی و آثار استاد

مینیا تور جلد ۱ نسخه خطی هزار و یک شب / آبرنگ ۱۸۳۲ سانتیمتر، کتابخانه کاخ گلستان.
 شرح مجالس: «مادر و خواهر غانم یا قوت القلوب بر بستر غانم نشسته»، و خلیفه [ناصرالدین
 شاه] با جعفر [امیر کبیر] صحبت می‌دارد (هارون الرشید و جعفر برمکی)، «غانم با مادر و
 خواهر نشسته‌اند».

در وسع بخارا نبود که بیش از چهار صفحه کوچک شده از نقاشی‌ها را زینت بخش این نوشته کند، که تازه آن هم به لطف مرکز نشر دانشگاهی ممکن گشت که اجازه داد از این چهار فیلم لیتوگرافی دیجیتال به امانت استفاده شود. عجالتاً، تصاویر رنگی بسیار نزدیک به اصل را می‌توان در کتاب زنده نام یحیی ذکاء (زندگی و آثار استاد صنیع‌الملک) یافت که البته تنها گزیده‌ای از نمونه‌های برجسته نقاشی‌های مجلد یکم را نشان می‌دهد (۲۳ لوح از ۲۱۴ لوح جلد ۱). محمدحسن سمسار (کاخ گلستان، گنجینه کتب و نقایس خطی، تهران ۱۳۷۹) ۱۸ لوح رنگی از مجلد‌های ۱ - ۴ و بدری آتابای (نک: پانوش ۱، ص ۶) ۷۸ مجلس از مجموع ۳۶۰۰ مجلس مجلدات ششگانه را بخوبی به چاپ رسانده‌اند.

انتشارات مازیار منتشر کرد:

دو روایت از سلیم جواهری

به همراه دو مقاله از: اولریش مارزلف و مارگارت میلز

بکوشش: محمد جعفری (قنواتی)

تهران - خیابان انقلاب - مقابل دانشگاه تهران - شماره ۱۴۳۰

تلفن: ۶۶۴۶۲۴۲۱

صنیع‌الملک، ویرایش و تدوین سیروس پرهام، مرکز نشر دانشگاهی و سازمان میراث فرهنگی کشور،

تهران ۱۳۸۲، صص ۳۴ - ۳۵.

۱. در این کتاب قسمت‌هایی از برون و اندرون جلد‌های روغنی مجلدات ۱ تا ۴ نیز به چاپ رنگی آورده شده است.